

HET GRIJZE VERLEDEN VAN IDAERDERADEEL

Door Haijte Haijtema

Wie op een mooie avond zijn ogen laat dwalen over het groene landschap van Idaerderadeel kan iets gewaar worden van de rijke historie van deze aloude grietenij. Aan elke horizon tekenen zich grote boerderijen scherp af tegen de lucht als beboomde eilandjes te midden van de uitgestrekte weilanden. Bijna zonder uitzondering liggen deze boerenbedrijven op een verhoogd hiem, een ooit door mensenhanden opgeworpen terpje. Samen met de kerkterpen in het hart van elk dorp rondom, vertellen zij hun eigen verhaal. Een geschiedenis van strijd tegen het water, toen er nog geen dijken lagen om het grondgebied van Idaerderadeel te beschermen en de zee langs bochtige waterstromen en kreken vaak diep het land binnendrong. De zee als vijand én vriend, want de regelmatige overstromingen lieten in de loop der eeuwen een vruchtbaar kleidek achter. De oude terpen, de kronkelige, prehistorische riviertjes en de lang geleden aangelegde dijken en dijkjes, ze zijn nog moeiteloos in het landschap terug te vinden. Het zijn monumenten geworden van een voorbij verleden, uit de tijd voordat oude handschriften in oorkonden vastlegden hoe het hier reilde en zeilde. Ze lichten een tip van de sluier op welke over de oudste geschiedenis ligt van de grietenij Idaerderadeel.

Zo'n dertig jaar geleden, in 1955, doorkruiste Oepke Santema de zogenaamde Wydlânnen aan de oostgrens van deze gemeente. Op uitnodiging van een paar Grouster boeren onderzocht hij in dat land een serie bescheiden verhogingen die in de volksmond steevast "huisplaatsen" werden genoemd.

Santema was verbonden aan de Provinciale Bibliotheek in Leeuwarden en combineerde zijn werk, het onderzoeken van archieven, met een praktisch gerichte oudheidkundige interesse. De naam van deze landerijen in het lage veengebied zei hem genoeg: zompige, moeilijk te beboeren weilanden. Toch vond hij daar een tiental huisterpjes waar de opgespitte aardewerkscherven aantoonde dat er in de Middeleeuwen alom bewoning geweest moest zijn. Een paar maanden later deed hij nog zo'n opmerkelijke ontdekking. Boven Warten, oostelijk van Warstiens, bracht Santema uit een paar terpjes potscherven boven de grond die onmiskenbaar dateerden uit het begin van de jaartelling. Idaerderadeel had blijkbaar een uitgebreider historie achter de rug dan de schriftelijke archieven ons lieten weten.

Schriftelijke bronnen spreken

Archieven vormen de belangrijkste bronnen voor wie geïnteresseerd is in streekgeschiedenis; zij bestaan meestal uit administratieve documenten die iets vertellen over de politieke en economische verwickelingen van in dit geval de grietenij Idaerderadeel of de handel en wandel van haar inwoners.

Wie een speurtocht in de archieven onderneemt op zoek naar de oudste vermelding van dorpen in dit gebied komt terecht bij de levensbeschrijving van ene abt Jaricus. Na het overlijden van deze abt van het klooster Mariëngaarde bij Hallum omstreeks 1240, werd zoals gebruikelijk zijn levensloop keurig opgetekend. Daarbij kwamen een tweetal personen ter sprake die afkomstig waren uit Idaerderadeel: "Magistrum Thammonem natum de Growe" en "Thadeconis de Frenigge".

Wij maken kennis met Magister Thammo die geboren is in Grou en met ene Thadeconis, afkomstig van Friens. De andere dorpen komen pas later in de archieven aan bod. Idaerd in 1314, Roordahuizum in 1389, Warten in 1412, Wergea in het jaar 1422, Aegum in 1450 en in

1477 Warstiens. De grietenijnaam "Echtawerderadeel" komt voor het eerst voor in 1276.

Toch is er aan de hand van de oudste naamschrijvingen een vroeger verleden te reconstrueren.

Plaatsnamen eindigend op - werd en -heem dateren volgens naamkundigen uit de 7e en 8e eeuw. De namen Idaerd (Etwerth, Eedawere), Koldaard ten zuiden van Grou (uit Coldawerd), Wilaard bij Friens (uit Wilawerd) en de Wergeaster buurtschap Narderbuorren (uit Hennawerd) stammen uit deze periode.

De oogst aan heemnamen is magerder, Aegum (uit Agheem) en Gotum, een buurtschap ten zuiden van Grou. De plaatsnamen Roordahuizum (uitbuurt van Rauwerd?), Grou en Wargea, Warstiens, Warten zijn moeilijker in de tijd thuis te brengen. Weliswaar is in een 10e eeuwse goederenlijst van het klooster Fulda sprake van landerijen gelegen in "Wartengahe", toch is het niet zeker of dat dorpsgebied behoorde tot de genoemde namenfamilie. In de Friese geschiedschrijving kon ondertussen afgerekend worden met de begripsverwarring rond "het verdronken stadje Wartena" en de foutieve naamgeving "Rawier" voor het dorp Wergea. De naam Friens lijkt te behoren tot de oudste Friese plaatsnamen die eindigen op ens, inge. Alleen al vanwege die naam mocht vermoed worden dat de Frienser dorpsterp al bewoond werd ver voor dat de Middeleeuwen aanvingen.

Terpen geven hun geheimen prijs

Bij de, ter verkrijging van meststof georganiseerde terpaftgravingen sinds de tweede helft van de vorige eeuw kwam ook een aantal terpen in Idaarderadeel aan snee. Daarbij werd een grote hoeveelheid oudheidkundige voorwerpen aan het licht gebracht. Het Fries Museum te Leeuwarden kon gelukkig een aantal van deze vondsten door

aankoop of schenking verwerven met name uit terpen in Friens, Idaerd, Roordahuizum en Wergea. Veel van dit bewaard gebleven gebruiks aardewerk en de talloze potscherven geven een prima beeld van wanneer er in de oudheid op deze plaatsen bewoning was. Zij leveren de bewijzen dat zowel in de Romeinse Tijd als in de Middeleeuwen al veel mensen vanuit genoemde dorpen hun boerenbedrijf uitoefenden. Friens neemt in dat geheel een opvallende plaats in. Het is de enige totnogtoe bekende plek in Idaarderadeel waar, naast fragmenten van prachtig Romeins vaatwerk en bijzondere middeleeuwse voorwerpen, ook potten werden gevonden welke dateren uit de tussenliggende periode: de 4e, 5e, en 6e eeuw van onze jaartelling. In het Terpenboek, aanwezig op het Fries Museum, werden toentertijd deze zeldzame vondsten ingeschreven. Het boek geeft mooie omschrijvingen zoals: "bolvormige Saksische urn, gevuld met verbrande overblijfselen van een skelet", "late, onversierde peervormige Saksische brandurn met afgeplatten bodem" en deze "fragment van een geïmporteerde spitsbuike Merovingische urn, lood grijs met radstempel-ornament van vierkantjes".

Deze in Friens gevonden potten vertegenwoordigen een periode die in Friesland bekend is onder de naam "Volksverhuizings-Tijd". Overal werden de voorheen welvarende landstreken verlaten en honderden terpen bleven onbewoond achter. De belangrijkste oorzaak daarvan zal de zee geweest zijn. Door een langzame stijging van de zeespiegel in de loop van tientallen jaren kwam steeds vaker het zoute water over het land. Gaandeweg veranderden vruchtbare akkers en weilanden in slechte, weinig vruchten opbrengende landerijen. Slechts een beperkt aantal Friese terpen bleef in deze duistere eeuwen bewoond, rondom Dokkum op het hoger liggende land en een aantal in het hart van Westergo. Friens was in deze streken de enige uitzondering. Deze vele meters boven het omringende land uit rijzende dorpsterp was blijkbaar bestand tegen het watergeweld terwijl er net voldoende te beboeren grond in de

omgeving overgebleven zal zijn om te voorzien in het levensonderhoud van de (weinige) bewoners. Men moet bedenken dat het afgraven van terpgrond alleen plaats kon vinden op onbehuide terpgedeelten. Vandaar dat menig dorp er zo gehavend bij ligt. In Friens is dat vanwege de oorspronkelijk zeer hoge woonheuvel wel erg opvallend, het verschijnsel is echter ook waar te nemen in Idaerd, Aegum en Warstiens. Het is bekend dat een paar buurtschappen aanvankelijk ook een grotere omvang hadden dan nu, zoals Narderbuorren (Wergea), Wilaard (Friens) en Hottingawier in het Leechlân.

Het is weliswaar te betreuren dat het beeld van dit terpenlandschap zo is aangetast, aan de andere kant mogen we blij zijn met de door de graverij te voorschijn gekomen archeologica.

Boerderijen op het veen

Jammer is dat tot dusverre geen enkele dorps terp of boerderijhoogte onderwerp van een gedegen onderzoek is geweest. Behalve dan één van de, door Oepke Santema ontdekte. Romeinse terpjes op het veen ten oosten van Warstiens. Deze bescheiden woonhoogte met een doorsnede van slechts 25 meter bleek nog een boerderijplattegrond te bevatten. De onderzoeker, provinciaal archeoloog G. Elzinga, kon dat in 1965 vaststellen aan de hand van paalresten en andere houtsporen die hij hier vond. Het aardewerk dat hij er aantrof liet zien dat het terpje opgeworpen moet zijn rond het begin van onze jaartelling. Het rietgedekte houten gebouwtje zal regelmatig vernieuwd zijn totdat de laatste boer circa 300 jaar na Christus met zijn have en goed moest wijken voor het water. Deze historische ontwikkeling, het bewoonbaar zijn gedurende een drietal eeuwen, geldt eigenlijk voor het gehele gebied. De ondertussen samengestelde terpenkaart van Idaarderadeel laat in de Romeinse Tijd een intensieve bewoning zien. Bijna elke zichtbare woonhoogte of voorheen afgegraven terp, en dat zijn er bij elkaar zo'n 120, dateert uit deze periode. Veelal zijn de

terpen door de eerste bewoners opgeworpen vlakbij of langs een natuurlijk water. Zoals langs het Ald Dijk, een vroeger riviertje dat komend vanaf Burgum zich via Warten, Warstiens en Wergea in de richting van de latere Middellzee slingerde. Aan weerszijden van deze in het landschap nog te herkennen stroom vindt men boerderijterpen terwijl S.J. van der Molen aantoonde dat ten noordoosten van Warten langs dit water een aantal boerenbedrijfjes heeft gestaan die ondertussen verdwenen zijn. Opvallend zijn echter de vele gevonden terpjes op het veen, niet alleen tussen Warstiens en Warten, maar ook rondom en ten noorden van de Grouster buurtschap Sitebuorren. De toenmalige bewoners hadden de voor hun huishouding noodzakelijke veenbrandstof in ieder geval vlak naast de deur.

En ze maakten er gebruik van ook, want sporen van deze kleinschalige veenderijen werden in de vijftiger jaren teruggevonden bij een gedetailleerd bodemonderzoek voorafgaande aan de ruilverkaveling Garijp-Wartena. Het Stiboka-rapport waarin de heren Van der Schans en Vleeshouwer hun bevindingen noteerden vermeldt nog meer bodemkundige bijzonderheden: "Het gehele klei- en veengebied werd tussen de 3e en 8e eeuw na Christus door de zee overspoeld. In dit gebied werd overal een betrekkelijk dunne laag zware klei, de zogenaamde knipklei afgezet".

De klei-aanvoer verstopte gaandeweg de oude geulen en dekte de bij de boerderijtjes behorende verveningen en verkavelingsloten toe. Zo verdwenen het oppervlakteveen en de bewoningssporen onder de stugge knipklei. Behalve de meeste terpen, zij lagen eeuwenlang onbewoond in het verlaten landschap en wachtten rustig de Middeleeuwen af.

Middeleeuwen brachten welvaart

Toen de zee zich uiteindelijk in de 8e eeuw uit Idaarderadeel terugtrok, liet zij een vruchtbaar kleigebied achter. Dat bleef niet

onopgemerkt. Een gestage bevolkingsgroei elders in Friesland zorgde ervoor dat een aantal boeren moest uitkijken naar nieuwe mogelijkheden om hun bedrijf uit te oefenen. In de loop der volgende jaren namen zij bezit van de grootste, nog aanwezige terpen in dit gebied en brachten het omliggende land in cultuur. De vroegmiddeleeuwse verkavelingspatronen kunnen we herkennen op luchtfoto's van Warstiens, Wergea, Idaerd en Grou. Deze onregelmatige slootssystemen onderscheiden zich duidelijk van de pas na het jaar 1000 aangelegde strokenverkaveling. Ondertussen was namelijk het aantal inwoners belangrijk toegenomen en zij zochten uitbreiding van hun landbouw en veeteeltgronden. Uiteindelijk werd het hele landschap opgedeeld en konden de dorpsgrenzen bepaald worden. Het in die tijd ontstane dorpsbewustzijn, en in groter verband de geboorte van de Grietenij Idaerderadeel, zal het mogelijk gemaakt hebben met gezamenlijke krachten een werk te volbrengen dat nu nog tastbaar aanwezig is: de Middelzeedijk. Deze dijk was noodzakelijk om de in de 11e eeuw tot zijn grootste omvang uitgegroeide Middelzee in te dammen. De toegenomen welvaart is in de dorpen af te lezen aan de tufstenen kerken die er verrezen. Het is helaas niet bekend of er eenvoudige, houten voorgangers geweest zijn, wél dat zowel in Grou, Warten, Wergea als Idaerd in de 12e eeuw een voor die tijd zeer kostbaar godshuis gebouwd werd. Alleen in Grou is dat nog te zien. De noordmuur van de N.H. kerk aldaar en het halfronde koor geven de in die periode gebruikelijke versieringen in tufsteen weer. Van de andere dorpen weten we bij toeval dat het uit Duitsland afkomstige, vulkanische gesteente bij de kerkbouw toegepast werd. Bij Warten vernemen wij het dankzij Wumkes Dorpskroniek welke een krantenbericht uit het jaar 1780 afdruckt waarin "400 a 500 ton duifsteen" te koop werd aangeboden. Tijdens de restauratie in 1982 van de Idaerder dorpskerk vond men een tufstenen muurfragment in het koorgedeelte. Datzelfde gebeurde een jaar later in Wergea waar onder de houten vloer van de huidige N.H. kerk ook tufstenen tevoorschijn kwam. Het hervormde kerkgebouw in

Roordahuizum bevat in de noordmuur nog grote kloostermoppen in 13e eeuwse metselverband, evenals het muurwerk van de nu opgeknapte Aegumer toren die eenzaam achterbleef na afbraak van het kerkgebouw in 1838. We herkennen veel tekenen van welstand, zo aan het einde van de 13e eeuw. De inwoners van deze grietenij hadden echter op dat moment wel iets anders aan hun hoofd. De dorpen van Idaarderadeel maakten zich klaar om, samen met andere grietenijen, de strijd aan te binden met het water. Ondertussen namen welgestelde boeren door het bouwen van stinsen hun maatregelen om het hoofd te kunnen bieden aan een provinciale burgeroorlog, de strijd tussen Schier en Vet. Zo zien we, de tijden veranderden weer eens.

WARTEN IN HONDERDEN JAREN

door D. Steenbeek

Over het grijze verleden van Warten is weinig bekend. We weten dat voor het jaar 1000 hier al bewoning op terpen plaatsvond; en vrijwel zeker is Warten ontstaan aan de oevers van het riviertje het Ald Djip, waarvan nog een stukje aan de noordkant van de Oosterburen is te vinden. Op oude kaarten wordt het aangegeven als een natuurlijke stroom komende van Suawoude, lopende naar Warten en Wergea en door Swichum om bij Barhûs (Wirdum) in de Middelsee uit te monden.

Kerk van Warten naar een tekening uit 1721,

De betekenis van de naam Warten (voorheen Wartena in het Nederlands) is niet duidelijk. In 1538 wordt het Warthena genoemd; wordt het oud-Friese woord voor terp; wurth, ernaast gelegd, dan zet dat tot denken. Maar er wordt ook verband gelegd tussen Warten en

8

warren (een naam voor land). Aantekeningen uit omstreeks 900 van het klooster Fulda in Hessen, dat vrij veel bezittingen had in Friesland, vermelden de naam Wartengahe. Maar sommigen herkennen daarin weer Warga (tegenwoordig Wergea genoemd). Met deze gebrekkige en elkaar niet dekkende gegevens, moeten wij het doen. Tijdens de ruilverkaveling Garijp-Wartena zijn in het Stûkfjild, waar het Ald Djiip doorheen liep, de hoogten gespaard waarop vijf boerderijen en vier huizen gestaan hebben. Overblijfselen van deze panden zijn teruggevonden en de steenzoeker Pieter Mudstra, heeft er gereedschap gevonden dat gemaakt was van vuursteen. Het waren speerpunten, mesjes, schrabmesjes en andere primitieve jagersgereedschappen. Volgens het Fries Museum moeten die gebruikt zijn bij het jagen en voor het schoonmaken van huiden en botten zo'n 5000 jaar voor Christus. In die tijd was hier nog veel bos.

Het oude dorpje Warten zal door zijn ligging te midden van poelen en moerassen weinig met de buitenwereld in aanraking zijn gekomen. In dit opzicht vertoonde het overeenkomsten met Eernewoude, Suawoude en dergelijke waterdorpen. In de middeleeuwen had dit ook zijn voordelen, want de stormen van burgeroorlogen en partijveten gingen aan zo'n geïsoleerd liggende plaats voorbij.

De lage midden van Friesland, het gebied waar Warten geografisch ook toebehoort, werd in het laatst van de middeleeuwen door natuurlijke wateren doorsneden. Tot in het begin van de 19e eeuw bezat Warten geen goede verbindingen over land, het was voor contacten met zijn omgeving vrijwel geheel op waterverbindingen aangewezen. Ongeveer 125 jaar geleden was het dorp nog niet over een verharde weg bereikbaar. Hoe moeizaam het landverkeer toen was, blijkt uit aantekeningen van wijlen C. Kasje, een oud Wartenster. Hij schrijft: "Op een afstand van Wergea naar Warten, vier kilometer, moest men langs een modderweg en daar bij zesmaal over barten, een vlonder of een draai. De waterwegen die men moest passeren,

waren van Wergea af te beginnen: tweemaal de ringsloot, om de Jornahuistermeerpolder. Dan volgde nabij de boerenplaats **Hooghiem** een verlengstuk van de ringvaart, dat uitliep in het Langdeel. Vervolgens kwam de overgang over het Ald Skroet, waarna de beurt was aan de Halfwegsloot nabij Midsbuorren. Tenslotte kwam nog de Langhalssloot".

Middelen van bestaan

De middelen van bestaan voor Warten, gelegen als het was op laagveengrond en omgeven door water, hielden natuurlijk nauw verband met deze omstandigheden. De belangrijkste bestaansbronnen van het dorp in de tijd die vooraf ging aan, ruwweg genomen 1900, waren: veehouderij, schipperij, visserij en turfmakerij. Naarmate men door de tijd heen een betere greep kreeg op het beheersen van de waterhuishouding, kreeg de veehouderij meer mogelijkheden zich te ontwikkelen. Maar toen in de crisisjaren van 1877-1878 een grote verarming op het platteland ontstond, kwamen ook de boeren in een zeer kwetsbare positie. Boter en kaas werden toen nog op de boerderijen gemaakt, dat was het werk van de boerin. Maar in de crisisjaren zakten de prijzen van deze producten geweldig. De Friese boter, die altijd de hoogste prijs op de Engelse markt had genoteerd, werd door de Deense verdrongen. Het geknoei van de handelaren was daar niet vreemd aan. Tot ongeveer 1800 hadden de boeren hun boter zelf verhandeld, daarna verschoof dat naar tussenpersonen, de boterkopers. Die ontwikkeling werkte de knoeierij in de hand, zo erg zelfs, dat grote partijen Friese boter als onverkoopbaar uit Londen terugkwamen. De roem van Friesland's boter verdween van de wereldmarkt. Inmiddels waren de Denen begonnen met het verwerken van melk in zuivelfabrieken, wat de kwaliteit ten goede kwam en de kostprijs van de boter en kaas verlaagde. Een uit drie personen bestaande Friese commissie ging in 1878 naar Denemarken om de fabrieksmatige bereiding van boter en

kaas te bestuderen. Maar de boerenstand van Warten stond, evenals elders, sceptisch tegenover de oprichting van een zuivelfabriek. Ze voelden er weinig voor het maken van boter en kaas uit handen te geven. Maar de barre economische omstandigheden lieten hen weinig keus en zodoende werd in 1886 te Wergea de eerste coöperatieve zuivelfabriek van Nederland opgericht.

Op deze Ald Fryske greidbuorkerij in Warten, die omstreeks 1700 werd gebouwd, lijkt de tijd al enige eeuwen stil te staan. Het lange en lage bûthús, met rechts de hooiberg, staat recht achter het vooreind. Hier hangt nog de sfeer van "it bûthúsbankje der de âlde mantsjes har faak efkes deljoegen en har smoute ferhalen diene".

Omdat steeds meer veehouders uit Warten hun melk aan Wergea leverden, werd een aantal jaren later het initiatief genomen om ook in Warten een coöperatieve zuivelfabriek te stichten. Dat gebeurde in 1898 onder de naam Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "Helpt Elkander". De fabriek startte met 40 leden en ruim 700 koeien. Het duurde nog wel even voor alle boeren van Warten zich hadden aangesloten. Maar al vrij spoedig groeide het aantal leden tot boven de 80, die een kleine 2000 koeien hadden. De kwaliteit van de boter en kaas verbeterde en een goede controle op de afzet schakelde de knoeierijen uit. De veehouderij was aan haar economisch herstel begonnen. In 1930, zo blijkt uit het jaarverslag, leverden 70 melkveehouders aan de fabriek (leveranciers met minder dan vijf koeien niet meegeteld). In 1982 telde Warten en omgeving nog 22 boeren; in ruim 50 jaar verdwenen dus 48 veehouderijbedrijven! Maar ook in de industriële zuivelbereiding deed zich een vergelijkbaar verschijnsel voor. De voortschrijdende techniek, organisatie en schaalvergroting deden ook daar hun invloed gelden. Gevolg: wegens concentratie van zuivelfabrieken moest de fabriek te Warten in 1965 worden gesloten. Alle melk van de leden ging sindsdien naar de

Centrale Melkinrichting van de Frico te Wergea. Op 1 januari 1994 werd ook deze fabriek gesloten.

Schepen, varen en bouwen

Door zijn gunstige ligging aan het water, was ook de schipperij een bron van inkomsten voor Warten. Veel Friese schippers, ook uit Warten, hebben de Oostzee bevaren. De hiervoor gebruikte scheepstypen waren vermoedelijk in hoofdzaak koffen en tjalken. In het archief van de Directie van de Oosterse Handel en Rederijen te Amsterdam, bevinden zich de z.g. Galjootsgeldregisters, waarin ieder schip werd opgetekend, dat uit Oostzeehavens te Amsterdam aankwam. Van die schepen werd geld geheven. In het register werden vermeld, de datum van aankomst te Amsterdam, naam van de schipper en het schip, de lasten (tonnage), de haven van afvaart en de lading. In 1731 worden de volgende vijf schepen uit Warten genoemd:

Datum	Schipper	Naam v/h schip	Lasten 1)	Haven v. afvaart
21/3	Albert Hilkesz	Wapen v. Wartena	23	Stettin
4/7	Anne Esgesz	Vijf Gebroeders	19	Koningsbergen
5/7	Wytse Esgesz	Roos	23	Oostzee
25/8	Hilke Sikkesz	Jonge Tobias	24	Rostock
6/9	Hessel Albertsz	Wapen v. Wartena	23	Koningsbergen

1) Amsterdamse last = 2,8 m3

Warten lag ook dicht bij de grote binnenvaartroute van Lemmer naar Groningen; toen een heel andere dan het tegenwoordige Prinses Margrietkanaal en het Van Starckenborghkanaal. Volgens het archief van de Stifting Warten, hadden in de jaren 1900-1940 twintig schippers hun domicilie in Warten. Het schip ging van vader op zoon

over en de schippers waren vaak familie van elkaar. Zij voeren hoofdzakelijk met mest, terpaarde, bieten, turf, aardappelen, hooi en riet. Het was ongeregeld vervoer en hard werken; 's winters dwong het ijs soms tot stilliggen. De meeste schippers hadden echter een goed bestaan. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de vrachtwagen als zware concurrent opzetten, die overal ter plekke kon laden en lossen. Het kleine binnenschip kon er niet tegenop; tegenwoordig heeft Warten geen enkele schipper meer. Het bouwen van schepen is ook al vroeg een Wartenster bezigheid geweest. In de 18e eeuw werden er kofschepen gebouwd, op de helling waar nu de jachtwerf van T. de Jong is gevestigd. De helling was een sleephelling en het water er voor werd **de kolk** genoemd (zie foto). Deze naam is in de tijd van Napoleon (1811) door de eigenaar van de helling als achternaam aangenomen. Hij noemde zich **Hessel Botes van de Kolk** en behoorde tot een oude familie van scheepsbouwers, die deze werf vele jaren heeft beheerd.

WARGA IN DE MIDDELEEUWEN

Door Haijte Haijtema

"Warrega:"..... in grootte volgt dit dorp op Grou, en heeft eene schoone buurt, in welke, over de daar doorlopende wateren, drie

zwaare Valbruggen liggen, terwyl er ook een rydweg naar Leeuwarden wordt gevonden. Onder dit dorp liggen eenige buurtjes als Nardeburen, Domwier en Jornahuizen en daarbij een droog gemalen meertje, dat naar dit buurtje Jornahuister, of ook wel Warregaster kleine meer genoemd wordt en gelegen is aan de oude vaart, waardoor de Schepen van Warten naar de Middellzee plagten te vaaren. Ook heeft men hier eenige oude vervallen Staten, als Groot en Klein Palma, Hemrikend enz., welke met de overige plaatsen te samen 45 stemmen uitmaaken".

Zo luidt een citaat uit het in 1786 uitgegeven boekwerk de Tegenwoordige Staat van Friesland. Op zijn rondreis door onze provincie trof de samensteller ervan hier een waterdorp aan dat al eeuwen het trotse bezit was van haar inwoners. Bij de grote ophaalbrug over de Wergeaster Vaart, in het centrum van de Buorren, stond een stoere kerk met een zeer oude zadeldaktoeren. Aan haar voet strekten de Grote Buren zich naar het zuiden uit, de huizen schouder aan schouder aan het water. Er tussendoor, evenals op de Gele Eker, een paar kleine boerderijen, getuigend van de eertijds agrarische oorsprong van het dorp Wergea. Aan de overkant van de Vaart zag de schrijver een rijtje nieuwe huizen, de Kleine Buren, met op het zuidelijk eind het in 1664 door de familie Popma gestichte Gasthuis. Verderop, ook langs het vaarwater, lag een reeks woningen die, bevolkt door handwerkslieden, de Hilleburen vormde. Rondom de dorpskern lagen tientallen boerderijen, al of niet in buurtschappen verenigd, tot zo ver het oog reikte en alle behorend bij het Wergeaster dorpsgebied. De "Tegenwoordige Staat" noemt er een paar: Narderburen ten oosten van de vroegere Grote Wargaster Meer en meer naar het zuiden het boerderijengroepje Domwier. Ten oosten van Wergea, richting Warten, het buurtje Jornahuizen en ten noorden daarvan, weliswaar onvermeld maar toen wél aanwezig, de terpbuurt Angwier langs de Warstienserdyk. Vanaf de hervormde kerk liep een "rydweg" richting Leeuwarden met aan weerszijden achtereenvolgens

Ald Roorda-State, Groot en Klein Palma-State en Groot Hemrikseind. De zinsnede "oude vervallen Staten", die op deze huizingen betrekking heeft, roept de sfeer op van een eertijds roemrucht verleden van het dorp Wergea. Dat is mede de aanleiding om in dit artikel wat dieper in te gaan op de middeleeuwse geschiedenis van het dorp en haar omgeving. Uit de periode die voorafgaat aan het jaar 1500 zijn slechts weinig gegevens bekend. Geen enkel bouwwerk in Wergea kan bogen op zo'n hoge ouderdom, we moeten het doen met andersoortige monumenten die nog wél aanwezig zijn. In de toren van de N.H. kerk hangt bijvoorbeeld een luidklok waarop een Latijnse tekst vermeldt dat deze gegoten is in het jaar 1452 ter ere van de martelaren Fabianus en Sebastianus. Ook nog aanwezig zijn een paar op Wergea betrekking hebbende oorkonden, handgeschreven overeenkomsten, die opgeborgen zijn in het Rijksarchief te Leeuwarden en waarvan de oudste op 1 september van het jaar 1422 opgesteld werd. De oorkonden geven enkele gegevens over Wergeaster inwoners en de af, spraken die zij maakten met bijvoorbeeld andere dorpen. Nog onlangs, begin 1983, kon een monument van formaat aan onze lijst met middeleeuwse gegevens toegevoegd worden. Tijdens renovatiewerkzaamheden in de hervormde kerk vond men, bij het wegbreken van de houten vloer, een tufstenen muurfragment. Het archeologisch onderzoek dat hierop volgde wierp nieuw licht op de kerkhistorie van Wergea, want provinciaal archeoloog G. Elzinga, concludeerde na afloop, dat de eerste stenen dorpskerk hier in de 12e eeuw, mogelijk zelfs eerder, gebouwd was. De toenmalige omvang van het gebouwtje, 17 meter lang en krap 9 meter breed, werd vastgesteld aan de hand van funderingssleuven die zichtbaar werden nadat de grond zorgvuldig afgevlakt was door medewerkers van het Fries Museum. Dan zijn er tenslotte de terpen op het grondgebied van Wergea: tientallen boerderijhoogtes en een paar buurtschappen, die elk tot historisch monument verklaard kunnen worden en dan in de ware betekenis van het woord. Hoewel deze terpen in het recente verleden

bewoningssporen prijsgaven die duiden op een oorsprong rond het begin van onze jaartelling, zo'n 2000 jaar geleden, wijzen de gevonden aardewerkscherven erop dat hier, voor wat betreft de middeleeuwen, bewoning geweest is sinds het jaar 800 na Chr. De dorpsgeschiedenis van Wergea vangt aan in deze vroegmiddeleeuwse periode.

Nieuwe bewoners

Van elders komende boerenfamilies kozen zich op dat moment een woonplaats in de streek rond Wergea. Zij wisten overigens niet dat de hoogten die zij betrokken, ruim acht eeuwen daarvoor met de hand opgeworpen waren door hun voorgangers, waarvan de nakomelingen rond het jaar 300 na Chr. moesten wijken voor het opkomende zoute zeewater. De nieuwkomers vonden hier vruchtbare en met vers gras begroeide kleilanden, die niet meer bedreigd werden door de zee en waarop zij hun vee konden laten grazen.

Het zal niet lang geduurd hebben of Narderbuorren, Jornahuizen, Angwier, Groot Palma en al die andere terpen werden weer bevolkt door boeren, die er hun bedrijf uitoefenden. De eerste activiteiten van de nieuwe bewoners zijn nog steeds zichtbaar in de directe omgeving van Wergea, het zijn de bochtige slootjes en greppels die ook nu nog de kavelgrenzen aangeven tussen de weilanden. Op luchtfoto's van Wergea is goed te zien hoe de inbezitname van het land toentertijd plaatsvond: vanuit de groepjes boerderijen werden de perceelsscheidingen in waaiervorm aangelegd. Men nam de bestaande waterlopen en geulen in het greppelsysteem op, vandaar het onregelmatige, soms slordige karakter van de perceelsscheidingen. Maar dat maakte ook niet uit: er was per slot van rekening vol doende grond om te verdelen.

Uit de daaropvolgende eeuwen is er weinig nieuws te melden uit de omgeving van Wergea. Voor de eerste generaties boeren was

blijkbaar een rustig landleven weggelegd, we merken niets van een bedreiging door de zee of het geluid van wapengekletter. Wel zijn er aanwijzingen dat er handel plaats, vond en dat ligt ook voor de hand. "De oude vaart, waardoor de Schepen van Warten naar de Middellzee plagten te vaaren", zoals de Tegenwoordige Staat vermeldt, was een oeroud bevaarbaar riviertje, het (Ald) Djip, dat de afwatering verzorgde van de oostelijk gelegen zandgronden. De bewoners uit de omtrek konden via dit vaarwater zowel de Wouden, het gebied dat hen het hout leverde om hun eenvoudige behuizingen te timmeren, als de grote rivier de Boorne bereiken. De Boorne, de latere Middellzee, vormde de scheiding tussen Westergoo en Oostergoo en was de belangrijkste handelsroute van Friesland. Aan haar oevers meerden van ver komende schepen af en de schippers, die daarnaast ook koop lui waren, boden hun handelswaar aan in ruil voor diverse, door de boeren in huisvlijt vervaardigde artikelen zoals boter, kaas, gelooiden huiden en misschien wel weefstoffen. De bewoners van de streek rond Warga kochten er kookpotten die afkomstig waren uit de Duitse pottenbakkerscentra Badorf en Pingsdorf. De typerende scherven van dit vaatwerk zijn namelijk in onze terpen teruggevonden, het Rijnlandse aardewerkmateriaal onderscheidt zich duidelijk van de primitieve potten die hier ter plaatse gebakken werden. Er zullen bij de Boorne meer voorwerpen verhandeld zijn, die in het dagelijkse leven nodig waren maar in deze omgeving ontbraken of niet zelf vervaardigd konden worden. Wat wél gebruikt kon worden, en in de bodem onder de kleilaag aangetroffen werd, was een dikke laag veen. De kleine hoekjes land, die de boeren ter verkrijging van de voor hen zo noodzakelijke brandstof afgroeven, zouden in later tijd het begin vormen van de drie meren rondom Wergea.

Welvaart

Zover was het echter nog niet, de Wergeaster bevolking mocht zich rond het jaar 1000 verheugen in een toenemende welvaart; de

veestapels breidden zich uit en er kwam een moment, dat er nieuwe gronden in bezit genomen moesten worden. De tekenen daarvan, die in die periode aangelegde karakteristieke strokenverkaveling, vinden we ten zuidoosten van Wergea, Narderbuorren en Domwier, in het "Leechlân". Waarschijnlijk is toen ook de 2 km lange "Meanewei" als gemeenschappelijke vaart langs de nieuw in cultuur gebrachte landerijen gegraven, zodat de boeren hun nu veraf gelegen hooilanden konden bereiken. Omdat vanuit Warten en Grou eveneens landontginning plaatsvond, zal dit het ogenblik geweest zijn waarop de dorpsgrenzen vastgesteld werden, men kwam elkaar zagezegd tegen in het veld. Een bestuurlijke kracht, die we kunnen vermoeden achter de omvangrijke gebiedsuitbreiding van het dorp, is ook duidelijk aanwezig bij een noodzakelijke dijk aanleg in de 11e eeuw. Een woest zeewatergeweld was er in de voorafgaande tijd de oorzaak van, dat de rustige stromende rivier de Boorne herschappen was in een "Middelzee". Deze zee zal vaak ook ons Wergeaster riviertje benut hebben om haar overtollige water landinwaarts kwijt te raken. Men kan zich voorstellen dat de boeren uit de omgeving iets wilden ondernemen tegen de regelmatig terugkerende wateroverlast. Uiteindelijk werd een stevige dijk aangelegd waarvan we de loop precies weten: het is de latere weg, van Wergea naar Techum bij Goutum welke moest dienen om het water van het Djip in te tomen. Dat deze waterkering eertijds een "hoge dijk" was, blijkt uit een wegverbeteringsplan anno 1865, waarin sprake is van het afgraven van de hoge kruin van de dijk teneinde de weg op de vereiste breedte te brengen. Nog zo'n dijk, maar dan bescheidener van aard, vinden we aan het begin van de Warstienserdijk, hij werd langs een watergeul gelegd en vormde de veilige verbinding tussen Wergea en de buurtschap Angwier. Echte wateroverlast kregen de Wergeaster bewoners pas te verduren toen de Middelzee verlandde. Het langzaamaan dichtslibben van deze zeearm - historici laten dit tussen de jaren 1100 en 1200 plaats vinden -, had tot gevolg, dat de afwatering vanaf de zandgronden en daarmee de waterhuishouding in

het hele gebied volledig verstoord werd. Het Djip kon zijn water niet meer kwijt en verlandde eveneens, waarna zijn naam bij de bevolking bleef voortleven als "Ald Djip" (= voormalig Diep). Na regenperiodes stonden de laagst gelegen landerijen lange tijd blank, de wind kreeg dan vat op de watermassa's in de vroeger gegraven petten en veenkuilen en zo ontstonden door golfafslag langzamerhand het Grote Wergeaster en het Hempenser Meer. Dat was een langzaam proces, want in 1543 spreekt de pastoor van Aegum nog over "de groote Meer oft vercregen Meer" terwijl hij zich beklaagt dat er van de pastorie-landen, "in eertyden geweest XVI koeganck, van de Meer myddeltyt affgeslaegen", nog maar negen koegangen overgebleven zijn: bijna een halvering van zijn bezit in een paar jaar tijd! De ingezetenen van het dorp Wergea zullen zich behoorlijk zorgen gemaakt hebben over het op rukkende binnenwater en het daarmee samenhangende landverlies. De uitingen daarvan in de 12e eeuw bereiken ons echter niet, in tegendeel: men ging in deze tijd over tot de bouw van een kerkje in Romaanse stijl waarbij gebruik werd gemaakt van dure tufstenen, afkomstig uit Duitsland. De zadeldakten die wij kennen van tekeningen van de heren Stellingwerf (1722) en Martin (1870), zal waarschijnlijk pas een honderd jaar later tegen het tufstenen kerkje aangezet zijn. Dat is af te leiden uit de op de prenten weergegeven "romangotische" muurversieringen, een tot de 13e eeuw behorende bouwstijl.

Stemmende Sates

De dorpsorganisatie van Wergea bestond toen uit de, ook in de Tegenwoordige Staat genoemde, 45 stemmende Sates, dat was het aantal belastingbetalende grondbezitters, dat in de middeleeuwen en nog lang daarna het gehele sociaal-economische leven bestierde. Zij ontleenden hun rechten aan de rol die ze speelden in de lokale voedselvoorziening. Hun zorgvuldig met koemest onderhouden terpen, waarop granen en andere gewassen verbouwd werden, te

midden van de alleen als weide grond geschikte omgeving, vinden we terug op de kaart van Eekhoff (1848), vlak voordat ze afgegraven en verhandeld werden om hun fosfaatrijkdom. Deze boeren waren eveneens de initiatiefnemers van de kerkstichting en kregen daarom het recht voortaan de pastoor van Wergea te benoemen. Zij zullen ook het plan ten uitvoer hebben gebracht om Wergea, na het in onbruik raken van Djip en Middelzee, over water weer bereikbaar te maken vanaf Leeuwarden en Grou, door het graven van de Wergeaster Vaart van het Hempenser Meer af dwars door het dorp naar de Grote Wergeaster Meer. In de Grietenij Idaerderadeel telden hun stemmen mee naast die van de andere zeven dorpen en via het Grietenijbestuur kon invloed uitgeoefend worden op de provinciale "Landdag", de latere Staten van Friesland. Rond het jaar 1300, mogelijk eerder ontmoeten wij in Wergea de eerste door een paar van deze boeren gebouwde stenen huizen: de stinsen. Aanvankelijk zullen het eenvoudige houten fortificaties geweest zijn, die geplaatst waren op steile heuveltjes, de zogenaamde stinswieren. Liggend langs de enige toegangsweg naar Wergea, de eerder genoemde hoge dijk, konden zij in de tijd van twistende Schieringers en Vetkopers beletten, dat plunderende groepjes soldaten Wergea zouden brandschatten. Hoewel Wergeaster stinsen niet vermeld staan in de Friese kronieken en dus in de toenmalige burger, oorlog geen rol van betekenis gespeeld zullen hebben, krijgen we op een andere manier een aanwijzing omtrent hun bestaan. In 1529 laat de eigenaar van Roorda State te Wergea (Ald Slot) in zijn testament een zin opnemen, ".....by myn hoeftgraft neyt dyeep by dae twae wieren ....." (bij mijn hofgracht naar het Djip bij de twee wieren"), welke betrekking blijkt te hebben op een hem toebehorend stinsterrein, Ald Roorda State zelf wordt door latere geschiedschrijvers steeds afgeschilderd als "Eedele State", evenals Groot Palma en Groot Hemrikeind en alle drie blijken ze een strategische plaats in te nemen langs de dijk naar Goutum. Van de eerste twee huizen heeft Stellingwerf in de jaren 1722/1723 een afbeelding gemaakt waarop ze de karaktertrekken tonen van 17e

eeuwse landhuizen, niets wijst dan meer op hun mogelijk militaire functie in vroeger tijd. Uit de terp van Groot Palma zijn in de loop der jaren tientallen grote kloostermoppen te voorschijn gekomen en rond de boerderij Groot Hemrikeind is tot op de huidige dag de oude omgrachting waar te nemen. Het vormen de enige overblijfselen van deze roerige episode uit het verleden van Wergea.

Eén van Friesland's eerste officiële kroniekschrijvers, Sibrandus Leo (1528-1583), dicht Wergea echter een heldenrol toe bij de oorlogsgebeurtenissen in 1345, toen Hollanders zo

overmoedig waren om ter hoogte van Gaasterland het Friese grondgebied binnen te dringen. De overvallers werden, zo verhaalt de kroniek, tot staan gebracht in een bloedig treffen met inwoners van het gehucht Rawier, dat daarom de erenaam "Warrega" mocht aannemen. Jammer is dat we de naam Rawier en de bijbehorende heldendaden niet in de annalen van de Wergeaster geschiedenis kunnen optekenen daar Sibrandus Leo zich hier blijkbaar vergiste: Wumkes (1929) toont aan dat de oude historieschrijver het dorp Wergea verwisselde met Warns bij Stavereen, dat was de plaats waar de bloedige strijd van 1345 plaatsvond.

Werraga

In de schriftelijke bronnen wordt Wergea voor het eerst genoemd in het jaar 1422, er is dan sprake van "Fecko Bolinga in Werraga". In de jaren die daarop volgen komt de dorpsnaam steeds vaker voor. De

ene keer betreft het een verschil van mening tussen de Wergeaster priesters over een erfenis, dan weer een overeenkomst welke met een ander dorp gesloten wordt. Een drietal oorkonden lichten ons wat beter in over de loop der gebeurtenissen in het Wergea van de 15e eeuw. Ghielt Syerts zn (1470), Pupka Gotama (1474) en Mynnen Watkazoën (1479) verklaren dat zij "nu ter tyt woenachtich in Warragae" zijn en per oorkonde hun landerijen in de Lage Midden overdragen aan het klooster Aalsum bij Irnsum. Tussen de regels door lezen we het tragische verhaal van landerijen, die vanwege wateroverlast opgegeven moeten worden en boeren die met hun families een goed heenkomen zoeken en vinden in het hoger gelegen dorp Wergea. Een toename van de bevolking in de 2e helft van de 15e eeuw blijkt ook uit een verbouwing en uit breiding in die tijd van de dorpskerk. De verlenging van het kerkgebouw, in de vorm van een driezijdig gesloten koorgedeelte en een modernisering van de tufstenen muren door middel van "laat gotische" raampartijen, blijkt zowel uit de tekeningen van Stellingwerf en Martin als uit de gegevens van het jongste oudheidkundig onderzoek.

De daarbij teruggevonden zandstenen kozijnfragmenten en geglazuurde kloostermoppen werden door medewerkers van het Fries Museum herkend als "laat 15e eeuws". De reeds genoemde luidklok anno 1452 heeft men dus al eerder ter ere van de twee Wergeaster patroonheiligen laten gieten. Dank zij Fries Museummedewerker E. Penning, die de klok ten tijde van de laatste oorlogsroof fotografeerde,

kennen wij de moeilijk leesbare Latijnse tekst op de nu weer aanwezige klok: "Anno dni M CCCC LII facta e hc capana i honoré dei et Fabiani et Sebestiani muim tpe Johis Adonis curati et Hugois vicarii - Ihs . Maria".

Vrij vertaald staat er: "In het jaar onzes Heren 1452 is deze klok gemaakt ter ere van God en ter na gedachtenis van Fabianus en Sebastianus, toen Johannes Aedeszn pastoor was en Hugo vicarus; Jezus en Maria".

Het klokgelui, dat nog af en toe vanuit de toren van de hervormde kerk over het dorp galmt, houdt de herinnering levendig aan het middeleeuwse Wergea.

IN WARSTIENS HEERST NOG ECHTE RUST

Door Haijte Haijtema

Warstiens, één van de acht oude dorpen in de gemeente Idaerderadeel, heeft in de loop der eeuwen zijn agrarisch karakter voor het nageslacht kunnen bewaren. Vanuit de verte vertoont het terpdorp zich als een groepje boerderijen dat zich verdringt rond de kerk waarvan de torenspits hoog de hemel in reikt. Weliswaar is Warstiens gelegen aan een zomers drukbevaren kanaal, het Langdeel, maar men vindt daar toch de landelijke rust van een ouderwets Fries dorpje. Warstiens en Aegum zijn de kleinste dorpen van Idaerderadeel met resp., 43 en 38 inwoners. De rust van Warstiens wordt niet geteisterd door herriemakend, doorgaand autoverkeer, want het is slechts door één weggetje, dat in het dorp dood loopt, verbonden met de rest van de wereld. Het is er nooit van gekomen om de landweg, die sinds mensenheugenis de hervormde kerken van Wergea en Warstiens met elkaar verbindt, door te trekken naar enige andere bestemming. Alleen al om de landelijke natuur die

men er ontmoet leent de weg naar Warstiens zich uitstekend voor een nostalgische wandeling.

Het begin van deze weg is te vinden tegenover de voormalige hervormde kerk van Wergea. Het is de Fricoweg, die in het geheel niet meer lijkt op het oorspronkelijke begin van de vroegere Warstienserweg. Het bedrijvige Fricoterrein slokte alle aandacht op. Bijna zou je de gezellige huizen en huisjes vergeten, die ook langs deze weg staan en die tezamen de Fricobuurt vormen, een Wergeaster nieuwbouwwijk anno 1938. Voorbij deze huizen, waar de weg zich naar het noorden buigt, staan twee boerderijen als wachters ter weerszijden van de Warstienserdyk. Links de plaats "Stienstra" van H.W. Schuurmans en rechts het beboomde erf van "Statinga" dat bewoond wordt door de familie Kleefstra. Deze boerderijen gepasseerd zijnde, laten we de zichtbare aanwezigheid van de melkfabriek achter ons en lopen een weidse, groene stilte binnen. Wat zich hier voor het oog uitstrekt zijn vruchtbare, deels hooggelegen weilanden, met hier en daar in het eigen geboomte verscholen boerenplaatsen. Opvallend is dat de Warstienserdyk zich hier gaat gedragen als een bochtig dijkje. En dat was eertijds ook zo. In de Middeleeuwen zal deze dijk aangelegd zijn om het water te keren van het Ald Djip, een vroeger riviertje dat komend uit de contreien van Burgum, al kronkelend zijn weg vond tussen Warten en Wergea tot het de Middellzee bereikte.

Buurtschap Angwier

De dichtgeslibde bedding van dit Ald Djip kunnen we, als we goed kijken, waarnemen aan de rechterkant. De weg ligt er in een ruime bocht omheen tot aan Angwier, een Wergeaster buurtschap. De naam Angwier komt al in de archieven voor rond 1543 en het buurtje bestaat uit een paar terpen waarop de huizingen, vijf in getal, gesitueerd zijn. Het eerste is de linkse gelegen prachtige kophals rompboerderij van L. Kalsbeek, met een ingemetselde gedenksteen in de voorgevel, die

vermeldt dat de eerste steen op 6 mei 1871 gelegd is door Lammert Kalsbeek. De nieuwbouw zal een oudere "pleats" vervangen hebben, want op dit plekje heeft Schotanus ook al een boerderijtje getekend. De boerderij heet "Anwier" en de familie Kalsbeek boert hier al sedert 1830. Zij zijn nog de enigen die in deze buurtschap het veeteeltbedrijf uitoefenen. Buurman Vriesinga bij voorbeeld heeft een geheel andere bestemming aan zijn grote stelpboerderij gegeven. Onder de hoge kap van "Wiekema" worden sinds een aantal jaren balen ruwe wol samengeperst en klaargemaakt voor verzending over de gehele wereld. De iets kleinere kop-hals-romp die daar weer naast ligt, is ook aan de veehouderij onttrokken. Eigenaar A.P. Gerbes vermeldt dat op zijn zijmuur: "Fan 'e tuolle", een originele Friese variant om te vertellen dat hij zijn melkkrukje aan de wilgen heeft gehangen. "Klein Hellinga" zoals deze stee van ouds heette, is nu een door een prachtige bloementuin omgeven rentenierswoning. Ook hier een eerste steen, het jaartal daarop is 1840. Een paar schreden terug, aan de andere kant van de weg, staat het huis van de familie Wobbes. Verbazend hoe iemand van een oude arbeiderswoning zo'n paleisje kan maken. Het stukje bouw ernaast, bereikbaar via een sierlijk bruggetje, getuigt ook al van de zorg waarmee de eigenaar zijn woonhuis omringt. Verder gaand in de richting Warstiens merken we aan een daling van de weg dat we Angwier verlaten. Direct links ligt op een omhoogwelfend erf "Nij Jelsma", een pittoresk oud gebouw. Het lagere rechter deel lijkt ouder te zijn dan het woonhuis waarin een steen het jaartal 1843 draagt. Misschien betrof het toen alleen de aanbouw. Bewoner Tj. Visser heeft op de groen geverfde schuur aan het eind van zijn erf ûleboerd zwanen aangebracht ter herinnering aan de eertijds agrarische bestemming van zijn "Langhuis"-boerderij. Voorbij deze boerderij zijn we weer in het open veld waar de aandacht ter rechterzijde wordt ge trokken door de antieke klokgevel van het "Jornahuis", bewoond door J.H. Kooistra. Een historieminnende eigenaar heeft de opvallende gevel echter pas in het jaar 1914 in Franeker gekocht en steen voor steen naar hier laten overbrengen.

Van op afstand is goed te zien, dat deze in het groen ingepakte boerderij op een eigen terp ligt, een bewijs van hoge ouderdom van de woonplaats zelf. Aan het stuk rechte weg dat nu voor ons ligt is weinig te zien, behoudens dan sloten, die dichtbegroeid zijn met pompeblêden en de spelende vaarzen en hokkelingen in het naastgelegen weiland. In de lucht vermaken zich tientallen buitelandse kieviten en roept de grutto. Waar uit historisch oogpunt echter wel de aandacht op moet worden gevestigd is dat dit gedeelte van de Warstienserdyk ontbreekt op de kaart van Schotanus. Dat heeft een reden: rond 1700 was het slechts een voetpad en werd daarom niet weergegeven. Moeilijk begaanbaar zal dit pad geweest zijn, want het is bekend dat de boeren hier toen talloze hekken hadden staan om hun vee, en dientengevolge ook de voetgangers de doorgang te beletten.

Subsidie "voor aanleg eens grindwegs"

In 1855 nam de N.H. Kerk van Warstiens het besluit alle hekken en dammen van de eigenaren over, te nemen om daarmee een voor ieder vrij overpad te bewerkstelligen. Weinige jaren later vroeg de gemeente Idaarderadeel aan de provincie subsidie voor "den aanleg eens grindwegs tusschen de dorpen Warga en Warstiens langs den bestaanden reed of rijweg". In 1861 werd de weg aangelegd voor een bedrag van / 4.428,- waarvan een groot gedeelte voor rekening van de Warstienser kerk kwam. De zijweg, die na dit weggedeelte aan onze linkerhand volgt, is zoals een bord aangeeft, doodlopend. Hij werd omstreeks 1963 tijdens de ruilverkaveling aangelegd. De naam is "de Trije Hikken", daarmee herinnerend aan de vroegere situatie. In de verte ziet men langs deze weg een modern boerenbedrijf staan dat vernoemd is naar een aldaar gelegen vroegere meertje, de "Wylmersmar". Wie puf genoeg zou hebben om de hele zijweg af te lopen, komt terecht bij de oude, ook op de Schotanuskaart vermelde Nijesloot. Maar wij doen dat niet, we gaan verder op Warstiens aan.

Nog één bocht in de weg en dan komt men op het hiem van IJ. van der Velde, waar een gezonde mestgeur de neusgaten prikkelt. Deze plaats wordt, na ruim 400 jaar in het bezit van het St. Antonie-Gasthuis te Leeuwarden geweest te zijn, door de huidige eigenaar nog volop in bedrijf gehouden. We lopen hier al op de dorpssterp van Warstiens, hoewel dat, omdat in het verleden de terpgrond links en rechts van de Buorren is weggegraven, maar moeilijk te zien is. Even verder staat links een huis, dat vroeger waarschijnlijk een rentenierswoning is geweest. Aan het hout- en muurwerk is helaas waar te nemen, dat hier de laatste jaren slechts zelden gewoond werd. Het kleine woonhuis aan de overkant maakt weer veel goed: het is in stijl verbouwd, smaakvol aangekleed en lijkt in niets meer op de eenvoudige arbeiderswoning die eertijds bij de nu volgende boerderij behoorde. De enorme stelp aan onze rechterhand was tot aan de ruilverkaveling (zestiger jaren) de veeteeltplaats van Jelle Zwanenburg. Sindsdien veranderde D. Wiersma het geheel tot een solide woonboerderij. Daarachter stond tot aan het jaar 1839 "Gerkema State", maar omdat de bij die boerderij behorende landen ver weg aan de oostkant van het Langdeel gelegen waren verhuisde de boerenplaats toen ook maar naar die kant van het vaarwater. Wie per boot over het Langdeel Warstiens passeert zal Nij Gerkema recht tegenover het dorp kunnen zien in al zijn "hear en fear". S. Kooistra is op dit moment de bewoner.

Hart van het dorp

We zijn nu vlakbij de kerk, het hart van het dorp, aangekomen. Hier staan twee keurige huizen langs ons pad waarvan de eerste de kosterswoning is. Bij kostenar Jacob van der Land is zijn leeftijd van 77 jaren niet van het gezicht af te lezen. En wat meer is: hij vervult nog steeds met plezier en nauwgezet het kostersambt. Het huis ernaast is een tot één geheel samengesmolten en goed onderhouden dubbele arbeiderswoning. Tussen kostershuis en deze woning ontdekken we

een steeg, die naar een paar kleine voormalige koemelkerijen voert. Hoewel zij nu de recreatie dienen, past hun witgekalkte uiterlijk goed bij het schilderachtige dorpskarakter van Warstiens. Weer terug op de weg slaan we rechtsaf, nog een kort stuk gaat de weg tussen twee boerderijen door en loopt dan ten einde. Rechts staat een grote vakantieboerderij, die voor het laatst gebruikt werd door boer H. van de Lageweg, die 25 jaar lid is geweest van de gemeenteraad van Idaarderadeel. Aan de andere kant ligt de "Pastorypleats" van P.A. Gerbens, die nog in gebruik is als veeteeltbedrijf. Zij heeft een ouderwets aanzien onder andere door het bezit van een prachtige boomgaard. Teruglopend langs de appelbomen vinden we, in de volle beukenhaag die het kerkhof omringt, een antiek smeedijzeren toegangshek. Boven de haag rijgen gesnoeide lindebomen zich aaneen en geven een waardig aanzien aan kerk en dodenakker.

Het onberispelijke pad rondom de kerk (de zorg van de koster is overal merkbaar) laat een goed uitzicht toe op het dorp Warstiens. De kerk werd gebouwd in 1882 en verving daarbij een zeer oud gebouw, dat alleen van enkele tekeningen bekend is. De muurversieringen die daarop zijn weergegeven wijzen erop, dat Warstiens al in de 14e eeuw, mogelijk zelfs eerder, een godshuis bezat. De oorsprong van de agrarische nederzetting zelf verliest zich in een nog ouder verleden. Een paar honderd meter achter de kerk, naar het westen, ligt een kromme sloot in het land van boer Gerbens. Dit water is de grens geweest van de afgegraven dorpsterp in haar grootste omvang. Nog "het hekkelen aardewerkscherven naar boven waarvan de oudste dateren elk jaar haalt men daar bij van vóór het begin onzer jaartelling.

Het verder verloop van de bewoningsgeschiedenis lijkt op die van de terpen rond de omliggende dorpen Warten en Wergea: boerenfamilies hebben op de Warstienser terp geleefd tot omstreeks 300 na Chr. Watervloeden tijdens de daaropvolgende eeuwen maakten het de

mensen onmogelijk om hier hun vee te laten weiden. Pas in de 8e eeuw kwam er weer bewoning en die bleef er onafgebroken tot in onze tijd. Ondanks de ouderdom van zijn dorpsterp komt de naam "Wersteens" pas in 1477 in de schriftelijke bronnen voor. Warstiens was toen voor een gedeelte in het bezit van Leeuwarder families en telde een vijftal boerenbedrijfjes. Dat aantal is ongewijzigd gebleven tot in de vorige eeuw. Rond 1840 beliep het inwonertal zo'n 30 personen. De oude kerk onderging in 1844 nog een noodzakelijke verbouwing, getuige ook de zware steunberen op bijgaande prent. In 1876 was de welvarende bevolking uitgegroeid tot 51 mensen en werden plannen gesmeed om een nieuw kerkgebouw neer te zetten.

"Verkeerde" kerk

Uiteindelijk werd de oude kerk op 17 april 1882 voor / 420,-- op afbraak verkocht en kon begonnen worden met het opmetzelen van een bouwwerk in nieuwe stijl naar een ontwerp van architect H. Kramer. Men plaatste de toren, tegen alle traditie in, om wat voor reden dan ook, aan de oostkant. Volgens velen staat de kerk dan ook "verkeerd". Er werd een nieuwe klok gegoten met de tekst: "Warstiens, Anno MDCCCLXXXII Kerkvoogden J.R. Postma, J.S. de Boer, S.J. Kooistra, Petit & Fritsen me fuderunt". Deze klok kreeg een plaats in de toren naast een oudere klok uit 1607 met het opschrift: "Rynck Fockes, Idse Ages, Eltse Dovwes, Tyetse Hilles, Inne Claessen, Dovwe Idses, Feicke Reiners, in de dorpe Warsteyns; Gregorivs Hallensis m.f. anno 1607". Een zeer oude, 14e eeuwse klok met de inscriptie "M. Cecilia" werd in 1882 verkocht en bracht een bedrag op van / 316,--". Zij kwam terecht in het Rijksmuseum te Amsterdam en is tegenwoordig te zien in het Nationaal Beiaardmuseum te Asten N.B. Het kostersechtpaar Van der Land laat ons de consistoriekamer zien. Het is een prettige verrassing te merken, dat in deze ruimte sinds 1882 niets veranderd is aan de stijlvolle betimmeringen. We vragen de koster of het waar is, dat in

Warstiens nog dagelijks om 8 uur 's morgens en 4 uur namiddags de klok geluid wordt. Van der Land bevestigt dit verhaal en vertelt, dat deze oeroude traditie 's middags diende om de boer en zijn arbeiders in het veld te waarschuwen wanneer de melktijd zich aandiende. Van later tijd dateert het luiden om 8 uur in de ochtend, dat gebeurde om de kinderen te verzamelen voor hun dagelijkse tocht naar de school in Warga. Hij vertelt ook, dat eens in de drie weken een kerkdienst wordt gehouden en dat het slechte geluid van de klok uit 1607 veroorzaakt wordt door de barst die erin zit. Sinds honderd jaar geleden het oude kerkgebouw met zijn zadeldaktoeren vervangen werd door een nieuwe kerk met een spitse toren, is er in Warstiens nauwelijks meer iets veranderd. Het enige zijn de recreatiewoningen waartoe boerderijen en landarbeidershuisjes werden verbouwd. Hier heerst nog echte rust en tevredenheid van de bevolking met haar kleine dorpje.